

SZALAY László Pál

Gombfás temetőkert Telkibányán

A sírkertekkel különleges, meghitt, de ugyanakkor kettős viszonyt ápolnak az emberek. Az átváltozás, a másik oldal kitüremkedése az élők világát hideg borzongással tölti el, ám ezzel egy időben mérhetetlen vonzás is fennáll az elköltözött szeretteik utolsó földi állomáshelye iránt. A kegyelet virágait elhelyezni, emlékezni, imádságot mormolni, a sírhand fölött monologizálni; ezért zárandokolnak ki időről-időre a hozzátartozók és barátok. Maga a sír alapjában véve egy helynek a megjelölése, sokaknak szinte megszemélyesíti azon kedveseiket, akiket elveszítettek. A végső nyughely körüli tevékenység, a fejfa csinosítása, a márvány, műkő síremlékek állítása, a virágok kiültetése, a mécsesek meggyújtása, mintha az elköltözött iránti gondoskodás kifejezése lenne. A temetőkert egy-egy szeglete, parcellája ezáltal személyes üzenetet és értéket hordozhat a család számára. A gyász többnyire nem tágit az ember mellől, egész életen keresztül kíséri, ezért is kívánja meg az érző szív, az Istentől adományozott lélek, hogy alkalmanként megálljunk, földre vessük tekintetünket, így emlékezzünk eleinkre és saját mulandóságunkra.

A fent leírtakat mérlegelve elgondolkodtató, hogy a személyesen érintett hozzátartozókon kívül mi ösztönözheti az embereket arra, hogy idegen temetőkertekbe látogassanak, és azokat felfedezzék? Ez a kérdés a telkibányai gombfás temető kapcsán is felmerül. Tudunk messze földön híres temetőkről, mint az Arlingtoni Nemzeti Temető, ahol az amerikai polgárháborúban, az afganisztáni és iraki háborúkban elesettek nyugszanak. Gondolhatunk még a párizsi Père-Lachaise temetőre, ahol olyan hírességek találtak megnyugvást, mint Antoine de Saint-Exupéry vagy Edith Piaf. A magyar történelmünk szempontjából fontos Kozlovsvárott a Házsongárdi, illetve Budapesten a Fiumei úti Sírkert. Ebbe a sorba illeszthető a különleges sírjeleiről ismert szatmárcsekei és telkibányai temető, hiszen a településre látogató turisták ezrei lépik át évente a sírkertek kapuit.

Telkibányán öt temetkezési helyet ismerünk és különíthetünk el. Ebből három aktív, fogadja az élőket és elhunytakat. A legismertebb a Vártemplomtól körülölelő református, gombfás temető. Ezen kívül a katolikus és adventista gyülekezeteknek is van saját, jelenleg is működő, temetkezési célokra elkülönített parcellája. A régi településkép határán helyezkedett el a zsidó vallású lakosok végső nyughelye, amelyet ma már erősen pusztulófélben találunk. Sem használva, sem gondozva nincs ez a terület. Az ötödik temetkezési hely a Szent Katalin Kápolna körüli rész. Maga a holtak birodalma adta tudtul a jelenkornak, hogy csak óvatosan a léptekkel a templomdomb ezen szegletén. Egy víkendház építkezési munkálatainak előkészítő fázisában fordultak ki a csontvázak a földből és ezután tárták fel az egykori kápolnát, ispotályt és temetőt.

A telkibányai gombfás temető úgy vonult be a köztudatba – és sajnos sok helyen vették át hibásan az elnevezést –, mint kopjafás temető. Balassa István az 1973-ban

megjelent tanulmányában a következőképpen fogalmaz: „Azt a zűrzavart, ami a sírjelek elnevezése körül a köznyelvben, de az irodalomban is szinte mindennap tapasztalható, már csak nehezen lehet helyes irányba téríteni, gondolok itt elsősorban a „kopjafa” elnevezés használatára.” A problémát a meghatározásban az okozhatja, hogy valóban használták ezt a fogalmat a temetkezésekkel, illetve sírjelekkel kapcsolatban. Kopjafának nevezték eredetileg azt a két rudat, amellyekkel a koporsót a sírhoz vitték. Ezen kívül zászlós kopjafát használtak a katonai temetkezések alkalmain. A néprajztudomány meg is különbözteti egymástól a fejfa típusokat, és azt az ismertetőjelet tünteti fel a kopjafánál, hogy minden oldalról olvashatóak és díszítésben gazdagok. Tehát bármely irányból közelítjük meg, láthatóak rajta a jellegzetes motívumok. A telkibányai sírjelek azonban nem ilyenek, hanem az oszlopos fejfák, *oszlopos-rovásos* alcsoportjába tartoznak, amely leginkább Gömörben, Tornában és Abaújban terjedt el. Legfőbb ismertetőjelük, hogy az emberi test részeit és arányait képezik le. Speciálisan azt a típust, amelyet Telkibányán lelhetünk fel, gombfának nevezzük. Félrevezetnénk az olvasót, ha a temető apropóján csak az oszlopos-rovásos fejfákra hívnánk fel a figyelmet. Ez a sírkert több oknál fogva is méltó arra, hogy különleges mementóként tekintsünk rá. Az egyik ilyen egyedi vonása, hogy épületközpontú. A temetőnek, ahogy a régi településnek is, a központja a Vártemplom. I. László királyunk rendeletben szabályozta a temetkezést: „Aki nem a templom mellé temeti halottait, tizenkét napig vezekeljen kenyéren és vízen, kalodába zárva.” Ma már nincs mód az újonnan épített templomok mellett temetkezési helyet kialakítani. Viszont a közelünkben, az avasi temetőben Miskolcon, szintén a közép-korból maradt meg a temetkezés e speciális helyszíne. Telkibányán a sírok koncentrikus körökben helyezkednek el a templom alatt. A sírok többsége követi azt az ősi szokást, hogy az elhunyt fejjel a templom irányában van elhantolva. A temetkezést még a domborzati viszonyok, a husziták által felhúzott földsánc és a templom irányába vezető három ösvény is befolyásolta.

A gombfás temetkezés kezdeteiről nincs hiteles adat. Több kutató azt feltételezi, hogy a reformáció hozadéka lehet ez a temetkezési kultúra, amellyel megkülönböztették magukat az új hit követői. Elterjedt nézet, hogy a fejfás temetkezéssel a pogány hagyományok törtek maguknak friss ösvényt, azonban Hadházy Gergely és Varga Bence tanulmányában kizártnak tartják, hogy a hitükért komoly elnyomást, rabságot, hátrátétet és akár halált is vállaló reformátusokat ilyen meggyőződés vezette a sírjel választásban.

A fejfák általában azokon a vidékeken terjedtek el, amelyek erdőségben gazdagok voltak. Ezt tovább erősítheti a faragáshoz, famegmunkáláshoz való hozzáállás és szakértelem. Ehhez szolgálhatnak érdekes adalékkal Korponay János *Abaújszántó megye monográfiájában* leírtak: „Telkibánya lakossága különféle fakészítményei közt, leginkább kerítéshez s házfedelekekhez való léczgyártással és esztergalészakák (kerítés) készítésével foglalkozik. A telkibányai szátfák (szövőszék) híresek.” A Sárospataki Kollégium Faluszemináriumának keretében kiszálló teológusok az 1930-as évekből a következőket őrizték meg az utókornak: „Nem hiába, hogy erdők között élnek, de ért is mindenki a fűrész és faragás mesterségéhez. Még a nagytiszteletű úrra is ragadt ebből a mesterségből valami.” Horváth Lajos, I. éves hallgató egy másik dolgozatban a faragás mesterségét a gombfakészítéssel együtt jegyzi le, és felsorolja, hogy miket készítenek még a helyiek: szátva (szövőszék), csörlő, kanál, donga.

Néhány hagyományőrző mester nevét 1976-ban Tóth Judit összegyűjtötte – ő adta eddig a legátfogóbb elemzést a telkibányai temetőkertről –, akik a következők: id. Dienes Menyhért András, Demkó Andre, Kerekes István, Varga János, Szakács János, Türi József, Veréb István, dr. Menyhért András. Az utóbbi évtizedben a megboldogult Orosz Miklóst keresték fel ilyen ügyben a helyiek és az idegenek. Megrendelői között tartjuk számon az egykori telkibányai

lakost, Koncsol László író, költő, műfordító, szerkesztő, pedagógust is. Jelenleg két személyhez lehet fordulni a településen fejfakészítés ügyében, Márton Lászlóhoz és Kopcsó Lászlóhoz.

Ahogy fentebb írtuk, a telkibányai temető kertben, vélhetően a reformáció korától, gombfákkal jelezték szeretteik sírhelyét. Ezeket a sírjeleket beszédes fejfáknak is hívjuk, mert szavak, írásjelek nélkül is sok mindent elárulnak az elhunytól. Magassága, vastagsága, fejfarmája, vésetei mind üzentek valamit az arra haladónak: Aprócska, gyenge virágszál koromban hívott haza az életem felett tejhatalmú Isten, vagy férfiember voltam, ki sok nyarat megélt párban, de már csak a feltámadás a váram. Hogyan mondták el mindezt? Eredetileg hatféle gombfát különböztettek meg, később kiegészítették még kettővel. A legszembeütőbb a fejfa legfelső, 10-15 cm-es része. Itt válik el, hogy a) házasemberé, mert akkor a teteje előlről hátrafelé van levágva. Ezt mondták a férfiak kalapjának. b) A férjes asszonyoké a férfiakéval ellentétben hátulról előrefelé van lemetszve. Ezt az asszonyok kontyának tartják. c) A legények gombfájának teteje kissé lapított, a kopjafa szélességének megfelelő gömbben végződik. Ez a legények haja. d) A nagylányok gombfája fordított trapéz alakú. e) A fiú csecsemők fejfáján, négy éves korig hosszában megnyújtott gömb van. Ez a kislányok haja. f) A leány csecsemők sírjele tulipános végű. Vannak vélemények, amelyek ezt a kislányok hosszú hajára utaló jelnek vélik. Jelenleg a lányok számára már csak ez a fajta kopjafát faragják. A fordított trapéz alakúval már nem is lehet a temetőben találkozni.

Későbbi idők hozadéka az idegeneknek, vagy más elképzelés szerint zsidóknak készített fejfája, amely a felső szélétől kb. három centiméterrel beljebb kezdődő félkörívben végződik. Még egy „új” szokás alakult ki a gombfakészítő kultúrában, méghozzá a házaspárok sírjele. Amikor már mindkét fél a temető kertben pihent és meg kellett újítani a fejfát, akkor csak egyet állítottak, amelyre mindkettőjük adatait felvitték. Ezeknek a gombfáknak a feje háztetőt formáz. Erről biztosan tudhatjuk, hogy korábban, a 20. század elején, még nem így jelezték az együtt nyugvó házaspárokat. Korabeli grafikán tisztán látszik, hogy pl. Boda István és Boda Istvánné fejfáit szorosan egymás mellé állították.

A fejfák további vizsgálatá a felvésett jelekre irányul. Az egyik ilyen szimbólum a csillag. Általában kettőt találunk belőle, amely hat-, esetleg négyágú és kör keretezi. Ez a jelkép a református elkülönülést szolgálja. Nem a keresztet használják ezek után, amely Krisztus áldozatára utal, hanem a betlehemi csillagot, amely a bölcseket Jézushoz vezette. A csillag mellett a kehely is felkerült a fejfákra. Ezt sem egyszerű díszítésként vésik fel, hiszen Székely György 1954-es tanulmányában a következőket írja: „Telkibánya környékén a házakon még nagyon sok helyen látható a kehely-jelvény, ami azt akarja kifejezni, hogy annak a háznak a lakója protestáns.” Bizonyára nem véletlen, hogy a templom falának belső, díszítő mintája is kehely, amelyet koszorú övez. A szomorúfűz díszítést Tóth Judit elemzése számba veszi, de nem tér ki rá, hogy ez a minta az Abaújváron készült kő síremlékek útján érkezett a településre. Ugyanezt a követ, jó minőségére tekintettel, a kassai dóm építésére használták fel. A negyedik jellegzetes mintát, amelyet a fejfák díszítésére használnak, dr. Menyhért András fafaragó egykor a templomtorony közvetlen szomszédságában lévő öntöttvas obeliszkról vette, amely nyitott *Bibliát* ábrázol, egy igehely rövidítésével megfejeelve. A *Bibliához* való visszatérést, az anyanyelven történő olvasását szintén a reformáció érdemei között tartjuk számon.

Még egy különleges véset szerepel a fejfákon: azok a rovátkák, amelyek a gombfa hasára kerülnek és az elhunyt életkorát lehetett belőlük leolvasni. A vízszintes sorok az évtizedeket, a függőleges vésetek az éveket mutatták meg. Mára ez a díszítés kategóriájába került.

Négy eltérő, jelentős sírről kell még szólnunk. Az egyik a már említett obeliszk, amely talán a kiscsurgami öntödéből származik. Ezen mitológiai és keresztény jelkép található. A mitológiai utalás a saját farkába harapó kígyó. Uroborosznak nevezik ezt a lényt, az örök-

kévalóságot, a folyamatos megújulást jelenti. Az ellenkező oldalán, a kinyitott könyvön, angol rövidítéssel egy igehely szerepel. Az öntött obeliszket az egykori telkibányai lelkipásztor, Czuczor Mihály emlékére állították a halás utódok.

A másik jellegzetes emlékoszlop a Skwor sír. Skwor József '48-as szabadságharcosé, a ravatalozó és a Hegyi út között található. A tujákkal körbevett síremlék a falu életében a szabadságharc méltó megünneplésének egyik színhelye.

Telkibánya jelentős bányászati múltjáról nemcsak az egykori bányajaratok és a helyi múzeum tartogat emlékeket, hanem a temetőkert is. Itt sorakoznak a bányatisztek síremlékei. Sajnos az egykori földvédmű vonalán már alig észrevehetőek ezek a csonka kőkeresztek.

Végül a fejfa, amely Mester László földi porsátra fölött tornyosul. Érdekessége, hogy nem hagyományos fejfa, mégis merít a régi szimbólumokból. Kivitelezése eklektikus. A legerősebb képi üzenet az elhunyt foglalkozásának, egyben hobbijának a bemutatása. Ezért szerepel rajta a környék természeti és állatvilága.

Nem feledkezhetünk meg a temetőkert speciális növényvilágáról. A középkortól tudunk arról, hogy temetőkertekben gyümölcsöst ültettek. Ilyen volt a Szent Gallen kolostor is, amelynek térképén fontosabbnak tűnik a fák feltüntetése, mint a síroké. Erdővidéken, Kiskükölkő mentén, Kalotaszegen, Bárádon mind feljegyzik a szilvát, a vackort, az akácot. Ezen felsorolásból Balassa István néprajzkutató nem hagyja ki Telkibányát sem. Itt is hatalmas gyümölcsös terület el, és a fák adtak árnyat a tűző nappal szemben, s gyümölcsöt a szomszédos látogatóknak. A hatalmas, több száz éves hársfák mellett régtől megtalálhatóak voltak a fenyő, a kőris, a szilva, az alma, a cseresznye, a szelídgesztenye és a körtefa. A feljegyzések szerint a sírok mellé szilvafát ültettek, hogy ennek a termése legyen a harangozó, a kántor, a tanító, az egyházi jussa. Külön elnevezést is adtak neki, ez volt a „hóttak adója”.

Az elmúlt évtizedben a telkibányai temető képe sokat változott. Egyre kevesebb a hagyományos gombfa, bár még van belőle. Sajnos a folyamatot, amely a díszes műkö síremlékek állításával megkezdődött, nem lehet megállítani. Ma ezt tartják modernnek, tartósnak és szépnek az emberek. Rengeteg variáció született már, főként olyan elképzelések, ahol a régi és az új keveredik. Sok helyen egyszerre van jelen a hagyományos fejfa és a beton síremlék. Sőt olyannal is találkozhatunk, ahol egy gombfa forma van műköből kifaragva.

A temető testén két hatalmas seb tátongott hosszú idő óta. A kráterek több mint valószínű, hogy az egykori megerősített város alépitményei lehettek. Ezeket a lakosok a sírokról lekerülő koszorúk, virágok, mécsesek elhelyezésére használták, és így nem csak hatalmas mélyedés képét mutatták, hanem szemétdombbá váltak. 2005-ben a temető nyugati oldalán, 2015-ben pedig az északi oldalán lévő rendezetlen állapotot szüntette meg a gyülekezet. A nyugati oldalon lévő megtisztított és feltöltött területet a presbitérium a későbbiekben a hagyományos gombfás temetkezés számára tarja fent. 2015-ben, kb. negyven esztendő elteltével, újra sikerült körbekeríteni a teljes temetőt az egyház és az önkormányzat összefogásával. Az elhanyagolt állapot, amely a múlt századi jegyzőkönyvekből kiolvasható, és a jelenig érő elvadulás és szemetes hegyoldal szintén a múlté. Tavaly megoldódott az egyházközösség alkalmazásában álló közhasznú munkásoknak és kurátornak köszönhetően.

Sebő Antal egykori lelkipásztort bántotta, hogy sokan zárandokolnak el a telkibányai református temető kertbe, de onnan vigasztalanul térnek haza. A bejárat mellé szeretett volna faragtatni egy táblát, amelyen az *Apostoli Hitvallás* zárómondatai, a *Heidelbergi Káté* feltámasztására vonatkozó 45. kérdés-felelete, és a *Korinthusi levél* 15. fejezetének néhány verse szerepelt volna.

Valóban sokan vittek magukkal egy darabot Telkibányáról, a híres gombfás temető kertből. Írt róla már többek között Antonio Bonfini, Tompa Mihály, Arany János, Turcsány Péter,

Illés László, Koncsol László. Minket se hagyjon érintetlenül a hely, a több évszázados örökség és a feltámadásunk reménysége. Ha nem is egy szál virágot, de szakítsunk egy gondolatot a telkibányai ősök emlékezetéből, s úgy térjünk meg a temetőkeri felfedezőutunkról: „Minket pedig, mint élőket, éltesen az Isten // Bölcsen számláljuk hátralévő napjainkat // Majd ha nekünk is eljön a vég óra // Az Úr Isten legyen lelkünknek a pártfogója.”

(Szerkesztőségünk a téma iránt érdeklődők figyelmébe ajánlja Takács Béla tanulmányát: Református temetőink fejfáinak esztétikája = Zempléni Műzsa, XIV. évf. 2014. 4. szám, 17–35. o.)

Öreg diófa (barokk pince)